

HAGYOMÁNYOK

Zsigmond Ferenc, a tankönyvíró*

A száz éve született tudós életművéből azt a szeletet kívánók egy pillanatra megvilágítani, amely talán — a dolgok természeténél fogva — a késői szemlélőnek a leghomályosabb. Ugyanis egy tankönyvet, míg forgalomban van, tanárok és tanulók forgatnak, ha viszont kivonják onnan, már senki, legfeljebb — néha — neveléstörténészek. S aki annak idején tanította vagy tanulta, az is a legritkább esetben törődik vele, honnan merítette ismereteit: a víz érdeklí, nem pedig az, hogy ki találta a forrást.

Zsigmond Ferencet nem csupán munkája kötötte közép- vagy főiskolai szintű oktatáshoz, hanem irodalomtörténeti munkásságában is végig érvényesített pedagógiai, illetve tudománynpszerűsítő szándékok is. Ady-könyvét alcíme szerint is az ifjúságnak szánta¹; nagy Jókai-monográfiája mellett népszerű füzetet is szentelt kedvenc írójának²; nagyobb tanulmányai közzétételére gyakran választotta az Irodalomtörténeti Füzetek sorozatát, amely elsősorban a középiskolai tanársághoz szólt³; végül — de nem utolsósorban — a debreceni kollégium történetének monografikus feldolgozása mellett külön kötetet szentelt a kollégium magyar irodalomoktatása történetének.⁴

Mivel ilyen szorosan összefonta az irodalomtörténetírást és a pedagógiát, talán mi sem járunk el igazságtalanul most, hogy az irodalom- és nem a pedagógia-történetírás múltjának emlékeként vizsgáljuk meg Zsigmond Ferenc tankönyveit. Annál inkább feljogosítva érezhetjük magunkat erre a leszűkített szempontú megközelítésre, mert legújabban, a centenárium kapcsán megjelent egyrészt Némédi Lajos tanulmánya a tudós munkásságának egészéről⁵, illetve Pókász Endre füzete a pályáról, amelyben kiemelt helyet kapott a tankönyv módszertani újdonságainak méltatása is.⁶

Az ötletes beosztás, azaz az irodalomtörténeti méltatás, a műelemzés, az életrajzi adatok és a könyvészet tipográfiai is kihangsúlyozott elválasztása végül a stílustörténeti összefoglalásoknak mindezek után, az egy-egy bokrba összefogott írók tárgyalása utáni helyezése nem csupán a műközpontú elemzést valósította meg — úgy látszik, elsőként a magyar tankönyvírás történetében —, hanem nagymértékben megkönnyítette, hogy a tényleges irodalomtörténeti megállapításoknak jól kiemelt, a méltatástól, műelemző bemutatástól és a biográfiától elkülönült hely jusson.

Ha végigolvassuk a kétkötetes kézikönyvet, amelyet az Egyetemes Konvent Középfiskolai Tankönyvbizottsága a 2098/1932. sz. rendeletével engedélyezett a református gimnáziumok VII. és VIII. osztálya számára, jónéhány megállapítást találunk, amelyben a szerző új — és az azóta eltelt félszázadban igazolt — eredményre jut előzményeihez, illetve a korszerűsítéshez felhasznált kortársaihoz képest (Beöthy, illetve Horváth János vagy Thienemann Tivadar).

* Az 1983. március 6-án Kunhegyesen, a Zsigmond Ferenc-centenárium ülésszakon elhangzott előadás szövege.

Az első kötet címe: „A magyar nemzeti irodalom története. I. k. Vörösmarty felléptéig”.⁷ A protestantizmus hőskorának, a reformáció íróinak érthető módon és jogosan kiemelkedő helyet juttat. „Az országokban való sok romlásoknak okairól” szerzőjéről így ír: „Idegen humanisták gondolatmenetét használja fel Magyarai, de lelke tüzen magyarrá olvad a kölcsönzés, és munkájának alapeszméje úgy tűnik fel, mint a félszázaddal későbbi Zrínyiásznak protestáns változata.”⁸ Ezzel nem csupán csendesesen állást foglal Beöthy Zrínyivel kapcsolatos „megváltás”-teóriája ellen, hanem valóságosan megelőzi Klaniczay Tibor nézetét, aki részletesen foglalkozik Magyarai könyvének és az eposz alapeszméjének kapcsolatával.⁹ Balassi szerelmi költészetéről szólván, megállapítja, hogy: „A trubadúrlíráról sokat eltanult, egyebek között modorosságot is, de ez csak szeplő az ő költészetének természetes arcán.”¹⁰ Ennek a „természetességnek” hangsúlyozása elsősorban Eckhart Sándor Balassi-kutatásaira látszik utalni, amelyekben az irodalmi minták hangsúlyozott emlegetése mindig párosul efféle „felmentéssel”, nyilván a régebbi típusú komparatiztika és a nemzeti központú irodalomtörténet-írás összebékítési kísérleteként. A „trubadúrlíra” viszont — mint Bitskey István figyelmeztetett, amiért ezúttal is köszönetemet fejezem ki — föltehetőleg Harmos Sándor tanulmányából került Zsigmond Ferenc Balassi-fejezetébe.¹¹ Mindenesetre egészen a legújabb időkig, Horváth Iván kutatásaiig nemigen volt szokás a trubadúrokat a mi költőnkkel kapcsolatba hozni.¹²

Külön kiemelendő, hogy a tankönyvszerző milyen frissen reagált Németh László irodalomtörténeti tanulmányaira: pl. beépítette az író eredményeit a Szenczi Molnár-fejezetbe.

Gyöngyösi István költészetét kissé igazságtalanul lekicsinyli, igaz viszont, hogy ebben osztja kora közvélekedését, amely bizonyos értelemben napjainkig tart. Badics Ferenc összefoglaló Gyöngyösi-könyve is csak majd 1939-ben jelent meg. Viszont jó érzékkel emeli ki, mint a költő legfontosabb jellemzőjét, az Ovidius-rokonságot és még az összefoglaló visszatekintésben is méltatja barokk erotikáját.¹³

A kuruc költéssel kapcsolatban közli ugyan Riedl és Tolnai Thaly-ellenes gyanúját; de a hamisítást nem fogadja el, Harsányi—Gulyás—Simonfi apológiájának álláspontjára helyezkedve.¹⁴ Ez a könyv egyik leggyengébb pontja; Némédi Lajos szóbeli véleménye alapján Zsigmond Ferenc kezét itt megkötötte lektorai — tehát Trócsányi Dezső és Futó Jenő — véleménye.¹⁵

Sajnálatos, hogy Rákóczinak, mint írónak a bemutatása teljesen hiányzik. Egyik oka ennek — noha csak találgatásokra vagyunk utalva — föltehetőleg a Vallomások elavult és nehezen hozzáférhető fordítása lehetett; másik talán az, hogy a katolikus Brisits Frigyes méltatta a fejedelem írói érdemeit, Zolnai Béla hangsúlyozta janzenizmusát. Akár ez, akár az az oka, tudomásunk szerint a Huszti József által szerkesztett középiskolás latin szöveggyűjteményben kapott először iskolai helyet, igaz, csak egy rövid részlet erejéig, Rákóczi Confessiója.¹⁶

Mikes Kelemen méltatása annál jobban sikerült. Különösen figyelemre méltó az a megállapítása: „Az ő munkája sem egyéb, mint levélformában elbeszélte lelki történet.”¹⁷ Igen tömör formában, de lényegében előlegezi Barta Já-

nos álláspontját a Leveleskönyv műfajáról, illetve keletkezéséről;⁴⁸ illetve Hopp Lajos kutatásait a műfaj európai, elsősorban francia párhuzamairól.⁴⁹

A felvilágosodás korának ismertetését — Eckhart Sándor eredményei nyomán — a könyv általános stílusától némileg elütő módon a szerző emelkedetten kezdi, s ezzel némileg bepillantást is enged történetfilozófiájába, amelynek alapjait kétségtelenül a liberális nacionalizmus kálvinista radakciója képezi: „A Gondviselés műve, hogy a magyar irodalmi és általában szellemi megújulás éppen onnan: Bécsből indul majd ki, ahol a Habsburg-birodalom központi kormányzata az öncélú magyar államiség megszüntetésén dolgozott.”²⁰

Míg a barokk és rokokó stílus jellemzése rövidrefogott, de kielégítő volt, sajnos ez nem mondható el a klasszicizmus és romantika szembeállításáról, ahol — különben szinte óhatatlanul — keverednek a történeti és a tipológiai stílusban jellemzői.²¹

A kötet egyik legélvezetesebb része a Kazinczy-fejezet és a nyelvújítási harc ismertetése. Bessenyei emlékezetes passzusa nyomán szép emléket állít a református kollégiumok erkölcsi szellemének. A széphalmi mestert találóan dik-tátornak és prófétának jellemzi.²²

Igen határozottan foglal állást a debreceniség szempontjából mindig irodalomtörténeti Achilles-sarok, a Csokonai-kérdés ügyében. Megmutatja, hogy a költőt kétoldalú tragikus értetlenség övezte: alulról, a fölnevelő debreceni közeg oldaláról és fentről, Kazinczy ízlésének partjáról.²³ De nem farag valami hasonlíthatatlan tökélyű befejezett költőt sem hőséből; nyomatékosan utal rá hogy korai haláláig, mindvégig fejlődött, szemben pl. Kisfaludy Sándorral.

Az I. kötetet a Bánk bán ismertetése zárja. „Megtörtént a rész-irodalmak egymásba-szakadása” — erre a változásra alapítja a két kötetet elválasztó cezurát. Stilisztikailag a preromantika frisskeletű fogalmának fejtegetésével zár le.²⁴

A II. kötet előszavában a szerző kénytelen szembenézni a tanterv kényszerű kötöttségeivel: az anyag zsúfoltságát másképpen nem tartja csökkenthetőnek, csak ha a kétéves irodalomtörténeti kurzust széthúznák háromévesre.²⁵

A tagolást illetőleg van egy alapvetően fontos megállapítása: a reformkort és az abszolutizmus korát szétválaszthatatlan egységnek tartja! Kimondatlanul is Asbóth János híres tipológiáját véve alapul, Vörösmarty—Petőfi—Arany triáoszt hoz létre, amely megfeleltethető a politika Széchenyi—Kossuth—Deák triászához.²⁶

A romantika, illetve reformkor tárgyalásában sok részletszépség figyelhető meg. A Bajza-epigonokat közönség-szociológiai szempontból értékeli, mint akik a szélesebb olvasóréteget egyáltalán meghódították a költészetnek. Tárgyalja a különben elhanyagolt Gaal Józsefet, Vajda Pétert és Kuthy Lajost. Garay elbeszélő költeményeit, igen éleselméjűleg, mint eposz-pótlékokat tekinti. Általában a reformkori kisebb írókat az eposzírók — drámaírók — lírikusok műfaji hármasságában tárgyalja. Filológiai telitalalat, hogy felhívja a figyelmet Baróti Szabó Dávidnak a komáromi földindulásról írott költeményére, mint Vörösmarty eposzi nyelvének lehetséges előzményeire.²⁷ Csupa olyan koncepció-, kronológia- vagy osztályozásbeli újdonság, amelyet a korszak-összefoglalók sokáig mellőztek, némelyikét — pl. reformkor és abszolutizmus összekapcsolását — csak a készülő új akadémiai szintézis alkalmazta.

Igen helyes az is, hogy a népköltészetet nem valami megfoghatatlan ösködbe tolja ez azzal, hogy — mint nem egy tankönyvíró utódja — az írásos kor elé helyezi, hanem jelentőségre jutásának idején, a reformkornál tárgyalja, Erdéllyel és Krizával kapcsolatban.²⁸

Jósikával kapcsolatban két fontos mondandóját emelnék ki: az egyik, hogy a naiv, eszményies, eposzt váró, de azt a mitológiai apparátus miatt már kerülő közönség írójaként juttatta diadalra a Walter Scott-féle regénymodell magyar változatát; a másik pedig Erdély jelentőségének hangsúlyozása a magyar nemzeti tudat folytonosságának őrzésében.²⁹

Petőfit — sajnos — túlságosan a Ferenczi Zoltán-féle füzetes iskolai kiadás nyomán, vagyis témakörök szerint tárgyalja. (Népdal, szerelem, politika, zsáner, tájleírás, nagyobb elbeszélés.) Csupán a portré végére derül ki, hogy tárgyalását lényegében a votum Petőfianumra kívánta alapítani, tagolásában legáltalábbis. Petőfi politikai nézeteinek tárgyalását konzervatív óvatossággal kikerüli: mint mondja, ezeket nem kell osztani, csak bámulni. A Felhőket ennek megfelelően erőltetett pesszimizmusban, Az apostolt politikai túlzásokban találja vétkesnek.³⁰

Sokkal jobb az Arany-fejezet. Az epikával kapcsolatban két finom megfigyelésre utalhatunk: a Toldi fő erényét az alapul szolgáló Ilosvai-mű textusának teljes felhasználásának és teljes átalakításának *együttes* fogásában látja. Elismeri, hogy vannak a költeménynek politikai és szubjektív célzatai is, de úgy látja — teljes joggal —, hogy ezek a poétikai együttesben teljesen feloldódnak. Az eposzok bizonyos vonásaival kapcsolatban leszögezi, hogy Arany egyes elemeiben túlnő a reformkoron, a realista-naturalista regény irányába fejlődővén. Igen meggondolandó, hogyan rekonstruálja a Csaba trilógia eszmenetét: ezek szerint Attila bűnét Csaba honmentése kiengesztelte volna Isten szemében, s a mű a megváltást — vagyis a magyarok eljövételét — váró székelységgel záródott volna. Ez a koncepció-helyreállítás arról tanúskodik, hogy Zsigmond Ferenc igen mélyen átértette a magyar hőseposz történet- és világszemléletében meglévő mélyebb egységet Zrinyitól Vörösmartyn át Aranyig. A lírával, sajnos, kevesebbet foglalkozik; ám meglepő biztonsággal elemzi a Kertben c. verset, mint amely Aranynak a Bolond Istók mellett legfanyarabb költeménye!³¹

Keményt jellemezve rajongó hangon szól a Gyulai Pál című regényről, ezzel megint Barta János felé törve az utat. Bölcs rezignációval ismeri el azt is, hogy Kemény idealista pesszimizmusát mindig csak vékony olvasóréteg fogadhatja be, s ezen az iskolai oktatás tekintélye sem változtathat.³²

A Jókai-fejezet gazdaságosan a monográfia eredményeit fogalmazza át, a tankönyv követelményeinek megfelelően, erősen hangsúlyozva az eposzias tárgykört, amelyben voltaképpen az isteni kegyelem pártfogása is megmaradt.³³

A Madách-fejezet érdekes példája, hogyan tekintette Zsigmond Ferenc, illetve kora a tankönyv címében megjelölt „nemzeti irodalom” fogalmát. Madách-csal kapcsolatban mintegy magyarázkodni kénytelen: „A ‚nemzeti’ jelleg e munkának (t. i. Az ember tragédiájának, Sz. L.) sem tartalmi, sem előadásbeli tulajdonságai közé nem tartozik ugyan, de a korszak fénye nem volna teljes nélküle.”³⁴ Ezek előrebocsátása után különben igen helyénvaló megjegyzéseket tesz Luciferre: szerinte ő nem rosszhiszemű, hanem érték-színvakságban

szenved. (Ez voltaképpen Arany Jánosnak igen eredeti módon továbbfejlesztett ötlete.)³⁵

A századforduló prózáját igen röviden ismerteti csak. Sajnos, teljes egészében kimaradt Krúdy és az összes „ködlovag”; pedig, mint az orosz irodalom magyarországi hatásáról majdan írott akadémiai székfoglalójából tudjuk, Zsigmond Ferenc ismerte őket. Baksay Sándort túl sokra becsüli, mint „református idealistát”. Mikszáth humorát nagyon jól jellemzi: hintajáték, a hit mögé menekülés és az illúziófoszlatás fázisai között. Lényegében teljesen nihilista. Herczeg Ferencet és Móriczot ellentétbe helyezve jellemzi, de Móriczhoz itt sokkal méltányosabb, mint egyébként.³⁶

A kritikátörténet nagyjai közül ismerteti Bajzát, Toldyt, Beöthyt, Horváth Jánost, Ignotust, Császár Elemért. Sajnos, kihagyja Erdélyit, mint teoretikust, és Péterfyt.

Az élő irodalom ismertetésénél szorít helyet Erdélyi Józsefnek, és először a tankönyvírás történetében, az utódállamok magyar irodalmának rövid ismertetése mellett kitér a nyugati emigráció irodalmára is, ha csak egy kuriózum, az amerikai Arany-folytató Szabó László kedvéért is.³⁷

1941-től kivonták a fogalomból tankönyvét, tananyag-csökkentés és háborús papírtakarékosság miatt, illetve azért, mert az 1938-tól fokozatosan bevezetett új állami tanterv új követelményeket írt elő. Bevonták jobban a világ-irodalmat és a magyarországi latin irodalom ismertetését. Zsigmond Ferenc csökkentette könyve magyarázó részét, a követelményeknek megfelelően nyitott (pl. az újlatinok közül szerepel a francia Rapin és az osztrák Denis) és könyvét lényegében szöveggyűjteménnyé alakította, bőséges kommentárokkal.³⁸ Sajnos, a helyszúke a modern irodalmat illetőleg lényegében csak annyit engedett meg, hogy könyvcímeket soroljon fel.

Tankönyvének utolsó formája az a katekizmus, amelyet a budapesti református gimnázium VIII. osztályos tanulói állítottak össze és Vajthó László sorozatában, A tanítás problémáiban jelent meg 25. darabként.³⁹ A Bécsy Ernő tanár vezetésével dolgozó diákok meglepően jól használható és modern szemléletű könyvet hoztak létre Zsigmond Ferenc műve alapján. (Jó volna tudni, hogy az akkortájt Pesten élő szerző mennyire folyt be a könyv írásába.) A kortárs írók közül szerepel Márai, Veres Péter, Féja Géza, József Attila, Szabó Lőrinc — hogy csak néhány nevet említsek. A kérdések szellemesen vésnek a diák emlékezetébe egy-egy művet; pl. „Melyik jelentékeny mű a legolvashatatlanabb azok között, amelyek mai irodalmunk európai jellegét óvják?” A válasz: „Szentkuthy Miklós Prae-je.” Más: „Melyik politikai célú közírónak a munkája igényel helyet az irodalomtörténetben is?” Válasz: „Illyés Gyula: Pusták népe.”⁴⁰

Összefoglalólag megállapíthatjuk, hogy Zsigmond Ferenc tankönyvei nem csupán a két világháború közötti kor legmagasabb színvonalához tartoznak, méltó párjai a Sík—Alszeghy féle könyveknek, hanem egy különben inkább portréban vagy részletkérdésekben gondolkozó irodalomtörténész nagy szintézisének forgácsait is tartalmazzák. Bizonyos tekintetben ma is termékenyítőleg hathatnak tankönyvíróra, irodalomtörténészre egyaránt.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

1. Az Ady-kérdés története (idézetekben). Mezőtúr, 1928.
2. Jókai Mór élete és művei (Bethlen könyvtár 8. sz.). Bp., 1924.
3. Mikszáth Kálmán, 1927.; Jósika Miklós, 1927.
4. A Debreceni Kollégium és a magyar irodalom. Debrecen, 1940.
5. Zsigmond Ferenc pályája. Alföld, 1983. 3. sz. 58—65. l.
6. Zsigmond Ferenc (1883—1949) tudományos és pedagógiai pályája. Kunhegyes, 1983. Kül. 26—27 l.
7. Városi Nyomda, Debrecen, 1932.
8. i. m. 66. l.
9. Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós.² Budapest, 1962. Kül. 105. l. skk.
10. Zsigmond Ferenc: i. m. 99. l.
11. Harmos Sándor: Balassi Bálint szerelmi költészete. Bp. 1905.
12. Vö. Horváth Iván: Balassi költészete történeti poétikaj megközelítésben. Bp. 1982. kül. 227. l. skk.
13. Zsigmond Ferenc: i. m. 142., 150. l.
14. i. m. 148. l.
15. Némédi Lajos hozzászólását, amely a kunhegyesi ülésszakon hangzott el, ezúttal is hálásan köszönöm.
16. Chrestomathia Latina. Szent István Társulat, Bp. 1938.
17. Zsigmond Ferenc: i. m. 169. l.
18. Mikes Kelemen: Törökországi levelek. Kiad. Bisztray Gyula, Bev. Barta János Bp. 1958.
19. A Törökországi levelek műfaji problémái. MTA I. OK 1959. XV. 129—152. l.
20. Zsigmond Ferenc: i. m. 173. l.
21. i. m. 190—191. l.
22. i. m. 236. skk.
23. i. m. 255. l.
24. i. m. 289. l.
25. i. m. II. k. Debrecen, 1933.
26. i. m. 8. l. skk.
27. i. m. 42. l.
28. i. m. 54—58. l.
29. i. m. 61—62. l.
30. i. m. 109. l. skk.
31. i. m. 133—143. l.
32. i. m. 162—164. l.
33. i. m. 170—171. l.
34. i. m. 181 l.
35. i. m. 184. l.
36. i. m. 248. l.
37. i. m. 266 l. skk.
38. Magyar irodalmi olvasókönyv. A protestáns gimnáziumok és leánygimnáziumok VII. osztályának szerkesztette Zsigmond Ferenc, Debrecen, 1941.
39. A magyar irodalom története kérdésekben és feleletekben, Összeállította: a Budapesti Református Gimnázium VIII. osztálya, Zsigmond Ferenc alapján. Bp., 1940.
40. i. m. 320. l.

